

DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.64374>

Makale türü: Araştırma makalesi		Article type: Research article
Geliş tarihi	31.08.2022	Submitted date
Kabul tarihi	29.12.2022	Accepted date
Elektronik yayın tarihi	28.03.2023	Online publishing date

Atıf Bilgisi / Reference Information

Batal, S. & Kapucu Yavuz, A. (2023). Kent Kültürü İnşası Bakımından Mekanın Ruhunu Yansıtmak: Atik Valide Sultan Külliyesi ve Tarihi. *Journal of History School*, 62, 329-352.

KENT KÜLTÜRÜ İNŞAASI BAKIMINDAN MEKÂNIN RUHUNU YANSITMAK: ATİK VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ VE TARİHİ¹

Salih BATAL² & Ayşe KAPUCU YAVUZ³

Öz

Toplumsal birikimin geçmişten bugüne yansımada en önemli ve görünür unsurlardan biri mimari öğelerdir. Osmanlı döneminde pek çok mimari eser üretilmiş olması özellikle başkentlik yapmış İstanbul için ciddi bir zenginliktir. Dönemlerinin teknik ve kültürel yargılarını barındıran bu öğeler, dönün tecrübesinden istifade etmek için de bir girdi oluşturmaktadır. Osmanlı mimarisinin en önemli isimlerinden biri olan Mimar Sinan, yaşadığı yüzyıl içerisinde kıymetli eserler vermiştir. Bu eserler arasında külliyeler, günlük hayatın şekillenmesinde başat aktörlerden biridir. Bir ibadethaneden daha fazla amaca hizmet sunan külliyeler günümüzde de tarihi derinliği bakımından ilgi çekmektedir. İstanbul'da bulunan pek çok tarihi külliye arasında, Üsküdar ilçesindeki Atik Valide Sultan Külliyesi inşa üslubu ve teknik özellikleriyle ayrıcalıklı bulunmaktadır. Bu çalışma, Atik Valide Sultan Külliyesi'ni, tarihini ve İstanbul'un kent kültürü inşasına katkısının konu almaktadır. Geçmişten gelen mimari değerlerin korunması; kent kültürünün sonraki nesillere aktarılması bakımından önem taşımaktadır. Makale çalışması tarihsel inceleme metodu kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yerel Yönetimler, Kent Kültürü, Külliye, Atik Valide Sultan, Mimar Sinan.

¹ Makale yazımı yazar etki oranı: 1. Yazar: %50, 2. Yazar: %50.

² Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, salihbatal@gmail.com, Orcid: 0000-0002-3822-7417

³ Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Küresel Şehirler ve İstanbul Araştırmaları Yüksek Lisans Programı. kapucu.a@gmail.com Orcid: 0000-0002-2765-4659

Reflecting the Spirit of the Space in the Construction of Urban Culture: Atik Valide Sultan Complex and its History

Abstract

Architectural elements are one of the most important and visible factors in the reflection of social accumulation from the past to the present. The fact that many architectural works were produced during the Ottoman Period is a serious wealth, especially for Istanbul, which was the capital city. These elements, which contain the technical and cultural attitudes of their periods, also constitute an input to benefit from the experience of yesterday. Mimar Sinan, one of the most important names of architecture, produced valuable works during the century he lived. Among these works, social complexes are one of the leading actors in shaping daily life. The complexes, which serve more than a place of worship, attract attention in terms of their historical depth still today. Among the many historical complexes in Istanbul, the Atik Valide Sultan Complex in the Üsküdar district is privileged with its construction style and technical features. This study focuses on the Atik Valide Sultan Complex, its history, and its contribution to the construction of Istanbul's urban culture. Preservation of architectural values from the past; is important in terms of transferring the urban culture to the next generations. The article study was prepared using the historical analysis method.

Keywords: Local Governments, Urban Culture, Social Complex, Atik Valide, Sultan, Mimar Sinan.

GİRİŞ

Şehirler canlıdır, değişir, müdahaleye maruz kalır ve başkalaşırlar. Fakat aynı kalabilen duvarlar, mekânlar şehrin henüz değişmediği dönemlere yolculuk etmemize yardım eder. Şehir geçmişten izler taşır, geleceğe mesaj iletir. Toplumların, şehirlerin geçmişiyle ilişki kurabilmesinde en önemli araç ise anıtsal yapılardır. Osmanlı döneminde özellikle 16. yy anıt eserlerin gelişimi açısından şanlı bir dönem olmuştur. Bu şenlenişin en önemli sebebi belki, Mimar Sinan'ın Osmanlı toplumuna bahşedilmiş bir deha olmasıdır. İstanbul'u da birbirinden değerli eserleri ile yüceltmiş ve bugün yaşayan bir müze olmasında önemli imzası bulunan Mimar Sinan, kullandığı teknik ve estetik açısından Osmanlı Mimarisinde benzersiz bir üslup geliştirmiştir. Kuşkusuz eserleri arasında kendisine en çok kıymet atfedilenlerden biri; toplumun yaşamsal ihtiyaçlarına bir arada cevap verebilen kolektif ve bütüncül yapılar olarak inşa edilmiş külliyelelerdir.

Osmanlı Hanedanı Haseki Sultanlarından Nurbanu Sultan tarafından yaptırılan, 1570 yılında inşasına başlanan Valide-i Atik Camii, Mimar Sinan'ın son eseri olarak bilinmektedir. Osmanlı dönemindeki yıllarda, vakıf yönetimi niteliği ile

de örnek teşkil eden külliye; Anadolu Yakası'nın en büyük külliyesidir. Elbette şehirler dönüştüğü gibi yapıların yönetimi yahut kullanım biçimleri de değişebilir. Bir külliye olan, içerisinde camii, kervansaray (konaklama yeri), imarethane (hayır kurumu), darülhadis (hadis öğrenim yeri), darülkurra (Kur'an öğretilen yer), sıbyan mektebi (ilkokul), darüşşifa (hastane) gibi halkın ibadet, eğitim, konaklama, beslenme ve sosyal yardım ihtiyaçlarını karşılayan bütüncül bir yapı olma özelliği taşımıştır. Yıllar içerisinde bazı bölümleri yıpranmış, restore edilmiş, farklı amaçlar için kullanılmıştır. Tamamlanmasından bugüne 438 yıl geçen ve hala kullanılmaya devam eden yapı; konumu sayesinde ve Üsküdar'ın topoğrafik niteliği ölçüsünde, Anadolu Yakası'nın bu kadim ilçesinin görünümüne estetik bir biçim kazandırmaktadır.

Bu çalışmanın konusu, kent kültürü kavramı ve külliyelerin Osmanlı kent kültürüne yansımaları; bu bağlamda Atik Valide Külliyesi ve çevresine etkisine dair mekân okumasıdır. Çalışma, külliyenin yapılış öyküsü ile birlikte temel mimari özelliklerini, vakıf niteliklerini, zaman içinde değişen alanlarını ve oluşan farklı ihtiyaçları karşıladığı dönemleri içermektedir. Bulunduğu semte adını veren külliyenin çevresine etkisi, mahalle yapısının özellikleri, geçmişle bugün arasındaki değer nitelikleri bağlamında incelenmiştir. Özellikle Bimarhane ve Toptaşı Cezaevi yılları için elde edilen kaynaklar çerçevesinde hatıratlara yer verilerek mekân ile duygusal bağın güçlendiği bir değerlendirme yapılmıştır. Külliyenin geçirdiği restorasyon süreci, bugünkü durumu ve kullanılan bölümleri ile kullanım amaçları ele alınarak mekan üzerinden zaman içerisinde kendisine üflenen ruha değmeye çalışan, dönemler arası yolculuğa imkan verecek bir okuma yapılmasına gayret edilmiştir. Çalışma kapsamında külliye ziyaretleri gerçekleştirilerek bir fotoğraf arşivi oluşturulmuş, bugünkü durumu ve çevresi ile ilişkisi irdelenmiştir. Yazılı kaynaklar taranarak detaylı bilgi ve bulgulara erişilmesine ve külliye için yazılı bir kaynak oluşturulmasına özen gösterilmiştir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışma, incelendiği kapsam bakımından belirli bir kavramsal çerçeve üzerinde şekillenmiştir. Söz konusu kavramların ele alınarak metin öncesinde değerlendirilmesi, bahsi anlaşılır kılmak adına önem taşımaktadır. Mimari unsurlar içeren bir mekân okuması niteliği taşıyan bu yazının temelinde “kent kültürü”, “külliye” kompozisyonu ve birçok anıt eserde olduğu gibi Atik Valide Sultan Külliyesi'ne muhabbet beslememize vesile olan “mekânın ruhu” kavramları yer almaktadır.

1.1. Kent Kültürü

Kent kelimesi sözlükte; “*nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, şehir, site*” olarak belirtilmektedir. TDK Etimolojik köken olarak ise Arapça’daki “medine” sözcüğüne dayanmaktadır (etimolojiturkce.com).

Turgut Cansever ise şehri çalışmamızla daha ilişkili olacak biçimde şöyle tanımlamaktadır; “*şehir, toplumsal hayata, insanlar arasındaki ilişkilere biçim veren, sosyal mesafenin en aza indiği ve ilişkilerin en büyük yoğunluk kazandığı yerdir*” (Cansever, 2010, s. 17). Mumford da benzer şekilde birlikteliğe vurgu yapmaktadır; “*...kent henüz sabit bir yerleşim alanı olmadan önce bile, insanların belli dönemler bir araya geldikleri bir toplanma yeri olarak başlar hayatına: Mıknatıs, kaptan önce gelir; kent sakini olmayanları karşılıklı ilişkiye geçmeleri için kendine çekmesi ve manevi bir uyarıcı rol üstlenmesinde ticaretten aşağı kalmaması, kentin temel kriteri olma özelliğini korur*” demektedir (Mumford, 2007, s.21). Yaşamını şenlendirmek için; etkileşim insanın en çok ihtiyaç duyduğu şeylerin başında gelir. İnsanın hikâyesinin temelinde bir arada yaşama ihtiyacı vardır. Adam Smith’e göre birey kendine yeterli değildir, kimliğini diğerine onaylatma ihtiyacı içindedir. İşte bu ihtiyaç sosyal ve iktisadi yaşamı şekillendirmektedir. İnsan kendini onaylatmaya, merakını keşiflere dönüştürmeye, paylaşmaya, duygularını dışa aktarmaya, korku ve endişelerini bölüşerek azaltmaya ve güvende hissetmeye ihtiyaç duyar.

İnsanın yakın ilişkide olduğu çevresi ile ortak değerler gütmesi kaçınılmazdır. Her şeyden önce anlaşabilmek için ortak dil gerekir. Dil en önemli kültür öğelerinden birisidir. Yaşamındaki parçalara atfettiği tanımlar aklın ve kalbin hissettirdiği ile dile yansır. İnsanın ruhsal olarak tutunmaya ihtiyacı vardır ve bu tutunmayı inanç karşılar. İncanın insan üzerindeki etkisi, aidiyet hissettiği inanç biçiminin detayları ve çerçevesi, insan yaşamının da omurgasını çizer. Beraber hareket etmenin motivasyonu, dil ve din bağlamında harekete geçer. İnsandan insana bir hal geçişi vardır ve bu hal daha sonra da insandan topluma sirayet eder. Bir arada olmanın, kolektif yaşam biçiminin insanın mekânına ortak bir müdahalesi bulunmaktadır. Böylece kent insanın yapıları çevresini oluşturur.

İlk kez Voltaire’in zihnin oluşum ve gelişimini kastederek kullandığı kültür kelimesi, Fransızca’da yayılarak kazandığı yeni anlamlarla şekillenmiş; düşünme, üretme ve muhakeme yetimizin geliştirilmesini sağlayan malumat ve şuurumuzun bir bileşkesi şeklinde ifade edilmiştir (Güvenç, 1979, s. 97). Birçok anlamda daha kullanılan kültür kelimesinin kent ile ilişkisi; yine bir arada yaşamının bir sonucu olarak bireylerin zihinsel yönelim ve algılarının ortaya çıkardığı ortak zevk, tutum ve tavırları beslemesi anlamında çalışmaya konu

olmaktadır. Kentin ortaya çıkmasında temel unsur bu ortaklıktır. Yemek kültürü, giyim kültürü, özel günlere has uygulamalar, karşılaşılan olaylar karşısında takınılan tavır ortak kültürden doğar. Louis Wirth bu ortaklığı kentin eşitleştirici etkisine bağlar. “*Kent, türlü işlevlerini geliştirmek için değişik nitelikleri kendi bünyesine çekerek ve eşsizliğini perçinlemek için yarışmayı, sıradışılığı, yeniliği, verimliliği ve yaratıcılığı özendirerek oldukça farklılaştırılmış bir nüfusun ortaya çıkmasına neden olur; daha sonra da bu nüfusun üzerinde eşitleştirici bir etkide bulunur*” (Wirth, 2002). Kent insanın nüfuz etmesiyle meydana gelir. Beslenme ve hayatta kalma unsurları, ekonomi, sosyal yaşam ve yönetimin merkezi fonksiyonları bu nüfuzla ortaya çıkar ve kentin oluşmasına katkı sağlar. Kent kültürü öğrenilen bir süreçtir, tarihi ve süreklidir, bir kurallar sistemi ve ihtiyacı karşılayan bütünleştirici bir anlam taşır (Can, 2008, s. 337). Kent, uzun sürede gelişen kültürlerle şekillenir. Kentin değerini ortaya çıkaran şeyler, içinde yaşayan insanların arzu ve zihin yapısının da göstergeleridir. Kent yaşayan, deneyimlenen, geliştirilen ve yaşatılan bir olgudur. Toplumsal kültür bir medeniyet oluşturur ve bu medeniyet kent kültürünü şekillendirir. Nurettin Topçu kültürün milli karşılığını şöyle tarif eder; “... *bir milletin kültürü, onun bütün fertlerinin sahip olduğu, hadiseleri karşılayan duyuş şekilleriyle, bütün tarihi içinde meydana getirdiği değer hükümleridir. Bu değer hükümleri, ilim, felsefe, sanat ve din tarafından yaşatılmaktadır. İnsanı kâinatın merkezi yapan bütün meseleleri bunlar paylaşmışlardır ve her cemiyet, her millet bunları kendi ruh kabiliyetiyle, kendi iradesiyle yoğurmuş, birbirine kendi karakterini vermiştir*” (Topçu, 2020, s.20).

Toplumsal kültür bir arada yaşamanın ürettiği ortak anlayış ve davranışlar bütünüdür. Bu bağlamda kültür insanın kaygılarını, sevinçlerini, gerginlik ve coşkularını insan-toplum ilişkileri çerçevesinde mekânına yansıtmadır. Her toplumun kültürü derin farklılıklar gösterir. İslam şehri anlayışında kent kurgusunun “tevhid” inancıyla bağı doğrudandır. Osmanlı şehirlerinde de böyledir. Merkezde ibadethane yani camii/mescit yer alır ve ticaret de dünyanın faniliğini hatırlatırcasına buradan beslenerek etrafına yerleşir. Şehrin merkezinde yer alan bu örüntü, sosyal ve iktisadi kamusal merkezlerin varlığını ortaya koyar. Yerleşim mekânları da yine bu yapılar çevresinde gelişerek mahalle hayatını oluşturur. Şehrin kültürel biçimlenmesini ortaya çıkaracak olan mimari unsurlar da bu kültürü yansıtacak biçimde ortaya çıkar. Öyle ki sanatı da besleyen bu önemli tavır, nesilden nesle kültürel aktarımın önemli bir kaynağıdır. Gelecek nesillerin kültürel değişimlerini şekillendirecek olan çevre; ortak inanç sistemi temelleri üzerinde, ortak din, ahlak, varoluş ve bunu en iyi biçimde açığa çıkacak mimarlar eliyle şekillenmelidir (Cansever,1997, Can ve Doğan, 2019 içinde, s. 37). İslam ve Osmanlı şehirlerinde gelişen bu özel mimari, şehir kültürünü ortaya

çıkartırken spesifik, benzersiz ve kendine has anıtsal yapıların oluşmasını sağlar. Bu yapılar arasında, çevresindeki yaşam kültürünü de besleyen külliyeler öne çıkmaktadır.

1.2. Mekânın Ruhu

İnsan, kentin mukimi olarak; ona kendinden katan, onu anlamlandıran ve müdahalede bulunandır. Bu anlamda kentlinin bir mana arayışı içerisinde değer üretmesi gerekir. Kente yaptığı müdahaleyi anlamlandırmak, anıtsal hale getirmek ve iz bırakmak ister. Kentli, insani özellikleriyle iktisadi bir varlık olduğu kadar da soyut manada sınırsız bir varlıktır. Sonlu olduğunu bilir, anlamlandırdığı ile yeryüzünde kalmak ister. İz bırakır, ruhundan üfler. Buna yerin ruhu denebilir. Geçmişten günümüze gelen anıtsal yapılar yerin ve kendi zamanının ruhunu taşır. Mekânın ruhu, onun oluşturulduğu mimari etken üzerinden okunabilir ve ruhunun üflendiği zamanı yansıtır. Gözlemlenmesinde zihinsel, düşsel bir zaman yolculuğu deneyimi yaşatır. Mekânı seyrederken geçirdiği evreleri, yaşadığı değişimi ve farklı dönemleri bir arada görmeye olanak tanır. Böylece ruh taşıyan anıtsal yapılar, kentin simgesel yönünü oluşturur. Kentin kültürel sembollerini, dolayısıyla imajını oluşturur.

Bununla birlikte, insan hatıralarına tutkundur. Duyusal yönü baskındır. Yaşadıkları, sevinç ve acıları, deneyimleri kimliğini ortaya çıkaran bileşkelerdir. İnsan yaşarken bilinçle ya da farkında bile olmadan özel hissedilen anlar biriktirir. Bu hatıralar kimi zaman bir travma olarak hayata etki eder, kimi zaman bir ders çıkarılır, kimi zaman da narin ve neşeli bir esinti olarak gülümseten bir iz bırakır. Bu anların yaşandığı mekânlar hafızalarda hep aynı kalır, yıllar geçse de ne bir ağacın yeri değişir zihinde, ne bir taşın rengi. Mekânın hatıralara kattığı değer bu kalıcılıkta gizlidir. Mekân, o an'ın yaşandığı hissi kalıcı kılan bir imgeye dönüşür. Yıllar geçse de bazen aynı mekânda sevdiklerimizi göreceğimiz uzansak dokunabileceğimiz hissini tadarız. Mimari etkenlerin ve inşası döneminin ruhu dışında bir de ziyaretçisinde bıraktığı izin ruhu vardır anıt mekânlarda. Örneğin yapıldığı dönemde Süleymaniye'de kuru fasulye anlamlı bir eylem değilken, içindeki mimari etkinin ona üflenen ruhun etkisini taşıırken, uzun yıllar sonra aynı mekâna böyle bir sembol eklenir. Gerçekleştirildiğinde, kendi döneminden gelen tüm izlerle birleşir ve anı olarak zihindeki yerini alır.

Mekân; insanın hayat yolculuğuna ve hayaline, kendi bahçesinden, sokağından, kapısından pay vererek etki eder. Bachelard (1996, s.144 ve 176), insanın en sıradan imgelere hayat vererek, ince ayrımları çoğaltma çabasında olduğunu, detay imgelerin insanın düş kurmasını sağlayan “yapay uyuşturucular” olabileceğini dile getirir. Kuşkusuz insan bazen sonsuz duvarlarda tek bir farklı taş, bazen bir kapı tokmağındaki detayı ya da bir motifi simgesel kılarak anıları

için bir bağlantı yolu oluşturur. Zaman ve mekân, bu simgeyle insana uzanır. Detaylar kadar büyüklük de mekâna ruh katan bir diğer araçtır Bachelard'a göre: "*Büyüklüğün hayranlıkla izlenmesi de öylesine özel bir tutumu, öylesine özel bir ruh halini belirler ki, düş kurma, düşçüyü yakınındaki dışına çeker, onu sonsuzluğun göstergesini taşıyan bir dünyanın önüne koyar*" (Bachelard, 1996, s.198). Atik Valide Sultan Külliyesi, ihtişamıyla büyüklüğün düşe hizmetine, ince işçiliği ile detayların hayaller için ürettiği imgelere, haziresi ve çınarı ile yaşanmışlığın bıraktığı izlere kadar, her anlamda örnek gösterilebilecek bir zaman yolcuğu mekânıdır.

1.3. Külliye

Külliye, Osmanlı şehirlerinde mahalle yaşamını camii merkezli sosyal yapı elemanları ile bir arada tutan ve sosyal yaşamın, eğitimin hatta ticaretin dini mabet çevresinde gelişmesi ile fani dünya ile baki dünya arasında ruhsal ilişki kurulmasına olanak tanıyan yapılardır. Külliyelerde camii çevresinde sosyal olguları güçlendiren imaret, darüşşifa, darülkurra, medrese, kervansaray ve hamam gibi unsurlar bulunmaktadır. Külliyelerde hangi hizmetlere yer verileceği bağlı bulunduğu ya da külliye için kurulmuş olan vakıf tarafından belirlendiğinden, içerisinde yer alan mimari unsurlar ve kapsayacağı alan, kullanılacak arazi ve yeri de vakfın bütçesine göre değişkenlik göstermektedir (Yılmaz, 2001).

Külliye, sözlük anlamı olarak "*Bir caminin çevresinde, cami ile birlikte kurulmuş medrese, imaret, sebil, kitaplık, hastane vb. yapıların bütünü*" olarak ifade edilmiştir (TDK). Müslümanların ibadet amacı ile toplandıkları yer olan cami, İslam'da sosyalleşmenin en önemli noktasıdır. Cami kelimesinin cemaat (topluluk), cemi (bütün), icma (toplama) hatta cuma gibi kelimelerle ilişkisi düşünüldüğünde camilerin bir araya gelmenin, birlikte istişare ve fikir üretmenin, sosyalleşmenin merkezinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Yani yalnızca namaz kıyıp çıkmak, ibadet etmek değil, şehir yaşamına ahenk katan bir birlikteliğin de sembolüdür. "*İslam mimarlık tarihinde cami, değişik işlevlerle birlikte kavramlaşmış, peygamberin evi olan ilk camiden bu yana birçok işlevi bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı mimarları, İslam dünyasının hiçbir ülkesinde olmayan bir kapsamda hemen hemen bütün sosyal işlevleri yan yana getirdikleri ve onları cami çevresindeki farklı yapılara yerleştirdikleri halde, kavram olarak cami, bu işlevleri doğal olarak içeren bir genel ibadet ve kamu yapısı olarak kabul edilmiştir*" (Kuban, 1998, s. 85).

Külliyelerde cami çevresine inşa edilen sosyal yapılar, Osmanlı'da sosyal yaşamın inanç çevresinde şekillendiğine, beşeri ilişkiler kadar sosyal yardımlaşma ve ortak ünsiyet ile hareket edebilme potansiyelinin gelişmişliğine

de bir göstergedir. Külliyyelerin çevresinde yolcuların konaklayabileceği kervansaraylar, eğitim ihtiyaçlarının karşılandığı medrese ve sıbyan mektepleri, hastalara bakım yapıp ilaç dağıtılan darüşşifalar, yoksul ve öğrenciler için aşevleri inşa edilerek sosyal yaşamın kümeleştiği bütüncül bir merkez meydana getirilmiştir. Sosyal yapıların tüm kümesine “imaret” denildiği örnekler görülmekle birlikte, imaret etkilemesinin imar etmek bayındırlaştırmak anlamına atıfla aslında mahalle yaşamının şenlendirildiği alan olarak kurgulandığı fakat zamanla külliyyenin sosyal yardım amaçlı tüm alanları için var olan isimler yerine genel bir ifade ile imaret denilmeye başlandığı mümkün görünmektedir. Külliyyelerde yer alan darüzziyafe bölümlerini ifade ederken de halk imaret kelimesini kullanmaya başlamıştır (Kuban, 1998). Külliyyeler vakıflar tarafından yönetildikleri için bu vakıflara gelir sağlamak amacı ile de hamamlar vb. unsurlar eklenmiş külliye için gereken giderlerin karşılanmasına destek olması amaçlanmıştır. Aynı zamanda külliyyelerin çevresinde oluşan dükkân ve çarşılar, söz konusu sosyalleşme ortamının etkisi ile ekonomik yaşamı canlandırmış, hareketliliğin etkisi ile bir şehir merkezi/semt merkezi konumunun oluşmasına da olanak tanımıştır. Külliyyelerin çevresinde bu yapıların dışında, mezarların yer aldığı bir hazire ve türbeler de bulunmaktadır. Böylece denilebilir ki, fani ve baki hayat külliyyelerde bütünleşmiştir.

2. ATİK VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ

Atik Valide Sultan Külliyesi; 16. yy’ın İstanbul’unu muhteşem kılan değerlerden biri olan Mimar Sinan’ın, ömrünün son demlerinde ustalık dehasını sergilediği ve kendine hayran bıraktığı Üsküdar’ın yokuşlu tepelerine zarifçe yerleştirilmiş güzide bir eserdir. Sinan’ın son eseri olarak bilinen külliye; merkezine camiye alarak çevresinde medrese, tekke, darülkurra, darülhadis, darüşşifa, kervansaray, sıbyan mektebi, darüzziyafe (aşevi) ve tabhane’den (düşkünler için dinlenme yeri) oluşmaktadır. Pek çok yapıyı külliye, sosyal ihtiyaçlara bütüncül olarak cevap verebilecek nitelikte planlanmıştır. Ayrıca kuzeybatı köşesinde bir hamam bulunmaktadır. Bu yapılardan bir kısmı bağımsız binalar iken bir kısmı da küme halinde bir arada inşa edilmiştir. Örneğin caminin doğusunda yer alan tekke ve güney kapısının karşısındaki darülkurra bağımsız yapılardır. Caminin kuzeyinde yer alan medrese, bağımsız olmakla birlikte, avlusu ile cami avlusu arasında merdivenli bir geçiş kapısı bulunmaktadır.

Caminin güney kapısı dışındaki kapıların tümü kot farkı nedeni ile merdivenlidir. Bu durum caminin estetiğine değer kazandıracak biçimde planlanmış ve kubbe şekli verilmiş geçişler merdiven sonlarına konulan kafes biçimi verilmiş demir kapılar ile sonlandırılmıştır. Kendi içinde kümelenen yapı grubu caminin

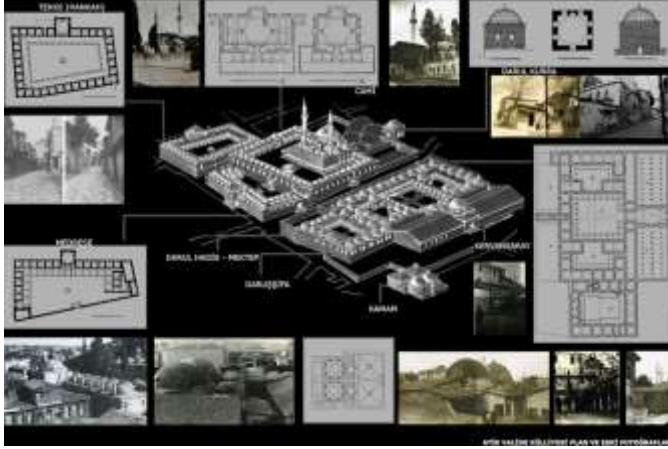
batısında yer almakta olup; sıbyan mektebi, darülhadis, darüzziyafe, kervansaray, tabhane ve darüşşifadan oluşmaktadır. Bu yapı grubunun kuzeybatı köşesinde külliye vakfının gelirini desteklemek için inşa edilmiş olan hamam yer almaktadır. (Şekil 1). Merkez oluşturacak nitelikte bir site olarak tasarlanan külliye, hem arazi şartlarına hem de şehrin dokusuna özen gösteren bir tavırla inşa edilmiş, bazı unsurları simetrik bazıları ise tamamen simetriye aykırı biçimde plana yerleştirilmiştir (Eyice, s.173).

Külliye, Sultan II. Selim'in zevcesi ve III. Murad'ın validesi Afife Nurbanu Sultan (D.1525-Ö.1583) tarafından inşa ettirilmiştir. Sultan, 1582 yılında külliye için bir vakfiye tanzim ettirmiştir (Bayram, 2005). Sadi Bayram tarafından söz konusu vakfiye incelendiğinde, külliye görevlendirilecek herkesin sahip olması gereken özellikler hassasiyetle belirtilmiştir. Örneğin cami imamının halk tarafından sevilen, Kuran'ı etkileyici bir üslupta okuyabilen, muhakeme yeteneğine sahip, yaşantısı ile örnek teşkil eden, edep timsali bir kişi olması önemsenmiştir. Müezzinlerin makamlarına göre ezan okuyabilen ve güzel sesli, nefisini terbiye etmiş kimselerden seçilmesi yine vakfiyede yer almıştır.

Vakfiyede belirtilen hususlar incelendiğinde külliye görevlendirilecek olan 210 kişinin, perdeleri koruyacak görevliden buhur yakacak personele kadar tüm çalışanların özel yaşamlarında terbiyeye ve iyi ahlaka sahip, Allah korkusu olan kimseler olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Darüşşifa aşhane ve mekteplerde görev alacak personelin de mesleki yeterliği, tecrübe ve birikimi ile liyakatleri konusunda ince detaylar belirtilmiştir. Görevlilere ödenecek ücretler de vakfiyede detaylı olarak yer almış, vakıf tarafından yapılacak harcamalar için vakfın bütçesini oluşturacak gelir unsurları da mezkûr vakfiyede belirtilmiştir. Geliri vakfa bağışlanacak olan yerler arasında han ve hamamlar çeşitli yerlerde ticarethaneler ile ürünlerini külliyeye bağışlayacak olan bostan ve çiftlikler bulunmaktadır (Bayram, 2005). *“Osmanlıda zengin halk veya mevki sahibi kimseler, toplumda sosyal patlamaları önlemek için, dini yoldan gelirlerinin büyük bir kısmını halka tekrar iade yolarını bu şekilde kullanmışlar, islamda zekât müessesesini, görevle sosyalleştirmişlerdir”* (Bayram, 2005).

Afife Nurbanu Sultan tarafından inşa ettirilen külliye ilk olarak Valide Sultan Külliyesi olarak anılmıştır. 1708 yılında Üsküdar Sahili'nde Gülnuş Emetullah Sultan (Sultan III. Ahmet'in annesi) tarafından bir külliye inşa ettirilmesi ve “Yeni Valide”/ “Valide-i Cedid Cami” olarak isimlendirilmesinin ardından, karışıklığa mahal vermemek için XVIII. yy'dan itibaren “Eski Valide/Atik Valide/ Valide-i Atik” isimleri ile anılmış ve günümüze bu şekilde ulaşmıştır (Tanman, 1988). Külliye'nin inşaatına 1570'te başlanmış olmakla birlikte, tamamlanması 17 yıl sürmüştür. Nurbanu Sultan'ın 1583'te vefat etmesinin

ardından da külliyeinin inşasına oğlu III. Murad tarafından devam edilmiştir (Gülcan, 2019).

Şekil 1. Atik Valide Sultan Külliyesi Planı (Kaynak: arkitera.com)

Mimar Sinan'ın eğimli bir tepeye kademeli şekilde yapıları yerleştirerek kot farklarını görsel anlamda avantaja dönüştürmesi, kendisinin mimari üslubunun en belirgin özelliklerindedir. Üsküdar ilçesinin Toptaşı semti tepesinde eğimli bir arazi üzerine bu anlayışla yerleştirilen külliye; ustaca planlanmış geometrik biçim ve birimler arası geçişlerle estetik haz oluşturan bir yapıya dönüşmüştür. Boğaz'a karşı bir manzara noktası oluşturan alan, tam tersi yönde Boğazdan Üsküdar silüetine de vurgu yapan bir anıt değeri kazanmıştır.

Cami avlusuna dört ayrı girişi olan bu külliyeinin, hazire ve hünkâr konağına açılan güney kapısından girer girmez Le Corbusier'in İstanbul tasviri için yazdığı satırlar hatra düşer; “*Fanilerin evi ahşaptan, Allahın bütün evleri ise taştan*” (Corbusier, 2012). Her bir girişte, avlunun huzura ve zarafete davet eden başka bir manzarası karşılar, insan gönlünü sükût içinde mekâna davet eder. Güneydeki bu giriş dışında diğerlerinden cami avlusuna merdivenle çıkılmaktadır ve bu üç giriş de caminin kapıları ile karşılıklıdır. Kuzey girişi aynı zamanda medresenin avlusu ile bir bağlantı oluşturmaktadır. Bu giriş ön avluya çıkar. Ön avluda bulunan sütunlu şadırvan ve iki yanında bulunan -biri bugün kurumuştur- iki tarihi çınar ağacı, birlikte görsel bir ahenk oluşturmaktadır. Avlunun çevre duvarları revaklardan oluşan odalarla sarılıdır. Böylece avlunun çevresinde pandantifli kubbeleri bulunan 38 birim ortaya çıkmaktadır (Kılıç, 2017, s. 57). Bu alanlar cemaatin ülfet geliştirebilmesi için güzide bir imkân doğurmaktadır.

Şadırvanın solunda ve sağında bulunan çardaklar da bu kaynaşmaya ortaklık etmekte ve avluda bir temaşaya imkân sunmaktadır.

Şekil 2. Güney Girişinden Hünkar Köşkü, Hazire ve Camii (Ayşe K. Yavuz)

Batı girişinden avluya geçildiğinde caminin sağ kapısı ve hünkar köşkü görünmektedir. Hemen solda ön avlu yer alır. Batı girişinin dışında, Toptaşı Meydan Sokak'ta, yan yana üç çeşme bulunmaktadır. Ortada bulunan çeşme daha sivri olmak üzere üçü de kemerlidir. Ayna taşları olmakla beraber bugün çeşmeler akmamakta ve kitabeleri bulunmamaktadır. Tekke kapısı ile karşılıklı olan doğu girişinde de (Tekkeönü Sokak) bir çeşme bulunmakta, ayna taşı ve kendisi gibi kemerli şekillendirilmiş tas yuvaları durmaktadır. Ancak yıllar içerisinde insan eli tahribatına uğramış yapılardır ve lüleleri boştur.

Caminin son cemaat yeri ana girişin yanlarında iki yüksek bölüm olarak oluşturulmuş, bu alana bakan pencerelerin üzerlerine lacivert çiniler üzerine işlenmiş hatlarla süslenmiştir. Caminin ana kapısı taç kapıyı oluşturan beyaz mermerin ortasına zarafetle işlenmiş ahşap bir kapı olmakla beraber, taç kapının yan duvarları ve üst kısmı mukarnas işçiliği ile içeriye davet etmektedir. Son cemaat yeri ve cami içindeki beyaz mermer sütunların üzerinde de mukarnaslı başlıklar ve kitabe bulunmaktadır.

Ahşap işçiliği ile süslenmiş kapıdan içeriye girildiğinde caminin kırmızı tonların ağırlıklı olduğu süslemelerle bezenmiş olduğu görülür. Caminin sağ ve sol yanlarında üst kata çıkan merdivenler ile pandantif ikişer üst bölüm bulunmaktadır. Sağda bulunan bu bölümlerden biri Hünkâr konağı ile bağlantılı olup, cami içine bakan kısmı rokoko üslubu andıran ahşap işlemeli bir pano ile camiye görsel bir zenginlik katacak şekilde örtülmüştür. Sağ ve solda ikişer kubbe ile yer alan bu alanlar, caminin yapıldığı dönemde değil daha sonra III. Murad tarafından yine Mimar Sinan döneminde eklenerek genişletilmiştir. Bu değişiklikler Nurbanu Sultan ölmeden önce planlanmıştır (Düzenli, 2016, s. 193).

Eklenen kubbeli alanlar sayesinde oluşan iki katlı kenar alanların alt katları alçak tavanlı oda görünümlü bölümler oluşturmuş, bu tavanlar ahşap işçilik ile süslenmiştir.

Şekil 3. Batı girişi tarafından avlunun görünümü, sütunlu şadırvan ve çınar (Ayşe K. Yavuz).

Mihrabı oluşturan çıkma köşe iznik çinileriyle döşenmiş enfes bir bahçe gibi görünmektedir. Bu nişin yan duvarlarında yer alan çinilerde yer alan çiçek motifleri dönemin kıymet bulan İznik çinileri üzerine yapılmıştır. Bir vazodan dağılarak üst kısımda tekrar buluşan kırmızı tonlar ağırlıklı karanfiller ve yapraklar resmedilmiştir. Mihrabın başlığını oluşturan üst kemerde lacivert zemin üzerine sağ kenardan başlayarak tüm nişin üst kısmını kaplayacak şekilde Bismele ile Ayete-l Kürsi hat sanatı ile işlenmiştir. Sıraltı tekniği ile işlenmiş bu çinilerde sanatçısının imzası bulunmamaktadır ancak çeşitli kaynaklarda Hattat Hasan Üsküdarî'ye atfedilmiştir (Kaplan, 2016). Mihrabın yanlarında yer alan ahşap kapaklı işlemeli pencereler, çiçeklerle bezeli bu güzel alana uyum sağlayarak göz zevkine hitap eder. Minber beyaz mermerle bezeli olup, incelikli mermer işçiliği ile zarafete bürünmüştür.

Güney cephedeki alt pencerelerin alınlıklarında yer alan çinilerde Feth suresinin ilk iki ayeti işlenmiştir. “İnna fetahna leke fethan mübina. Li yağfira lekallahu ma tegaddeme min zenbike vema teahhara ve yutimme niğmetehu aleyke ve yehdiyeke sıratan müstakiyim” (Anlamı: Senin geçmiş ve gelecek günahlarını Allah'ın affetmesi, nimetini sana noksansız vermesi, seni doğru yolda yürütmesi için sana apaçık bir fetih ihsan ettik).

Güney cephenin üst pencereleri de ferforje işçilikle hazırlanmış metallerle renklendirilmiştir. Dönemin yükselen değeri İznik çiniciliğinin başarılı örnekleri olan renk ve teknikler, caminin süslenmesinde kullanılmış, mihrap ve pencere alınlıklarına yerleştirilen panolar XVI. yy'a ait sıraltı tekniği ile hazırlanmıştır. (Kılıç, 2017). Caminin batı ve doğu kısımlarına sonradan eklenen alanlar üstteki iki resimde yer almaktadır. Pandantif iki ikişer kubbe ile oluşturulan bu alanların birleştiği noktalarda yer alan mermer sütunların üzerinde mukarnaslı başlıklar bulunmaktadır. Kubbelerde yer alan kırmızı tonlardaki kalem süslemeleri dikkat çekmektedir. Camiyi kaplayan cıvıtlı havası kubbe eteklerine işlenen çiçekli desenler ile şenlendirilmiştir. Kubbelerin gövdesinde, uçları düğümlü şemseler sıralanmış, şemselerin içinde dallar üzerinde karanfil, şakayık, lale çiçekleri yapraklarıyla birlikte simetrik olarak resmedilmiştir (Nemlioğlu, 2003).

Şekil 4. Caminin batı kısmı ve girişi, Hünkâr Mahfili (Ayşe K. Yavuz)

Caminin alt kısmında oda biçiminde yer alan alçak kenarların tavanında ahşap üzerine boyamalar yapılarak simetrik bir görüntü ile düzenlenmiş, toprak tonların verdiği sıcaklıkla bir yuva duygusu veren alanlar oluşturulmuştur. Hünkâr mahfilinin altında kalan tavanda ise ahşaplar bir yatay bir dikey yerleştirilerek süslenmiştir. Camiyi özel kılan bu alanlar, Allah'ın inananlara açılan evi hissiyatını güçlendiren köşeler olmuştur.

Kuzey cephede ise girişteki taç kapının üstünde bulunan ve üst katlardaki doğu ve batı mahfillerini birbirine bağlayan ince geçişli ve kubbe şeklinde nişlerden oluşturulmuş bir iç duvar bulunmaktadır. Mihrabı seyir için hazırlanmış bir balkon havası oluşturulan yüksek kısma, hanımlar bölümlerinin iki yanından merdivenle çikılmaktadır.

Şekil 5. Medrese avlusu, kuzey cephesinde revaklar ve hücreler, batı yönünde servi ve hücreler. (Ayşe K. Yavuz)

Caminin kuzeyinde yer alan medrese, külliye'nin batısında bulunan kapıdan içeriye girildiği anda insana kendisini başka bir âlemde, dünyanın dışında bir mekânda hissettiren huzur dolu bir avluya sahiptir. Çalışmanın başında yer alan planda görüleceği üzere, inşa edilen alanı baz alarak yamuk şekilde inşa edilmiş olan medresenin doğu cephesi batı cephesinden daha kısadır. 18 odası ve bir dershanesi (büyük salon) bulunmaktadır. Bu odalardan ikisi doğu cephesinde ve dördü batı cephesinde yer almaktadır. 15 öğrenciye göre tasarlanmış bir medresedir. Medrese odalarının önünde bulunan, pandantif kubbelerle örtülmüş revaklar kemerlerle sarılıdır ve baklavali başlıklı mermer sütunlar tarafından desteklenmektedir (Yılmaz, 2001). Medresenin güney duvarı cami avlusu ile arasında bir istinat duvarı görüntüsü oluşturmakta, bu cephede oda bulunmamaktadır. “Revaklardaki hücreler ise, avluya bakan birer adet pencereye ve kapıya, dışarıya bakan ikişer tepe penceresine, ayrıca ocak ve dolap nişlerine sahip olup, burada okuyan talebelere, müderris ve hizmetlilere tahsis edilmiştir” (Gülcan, 2019). Medrese avlusunun ortasında bugün bir süs havuzu görüntüsü oluşturan muhtemelen daha önce şadırvan olarak kullanılan bir yapı bulunmaktadır. Avlunun girişindeki servi, baki dünyayı hatırlatan taş yapıya sonsuzluğu simgeleyen görüntüsüyle eşlik etmektedir.

Külliye'nin mimarisinde özel bir alan olan medresenin en dikkat çekici yanı şüphesiz büyük salonun yani dershanenin kuzey kenarın ortasında ve duvarın dışına doğru, içerden bakıldığında talebe odalarından daha geride ve yüksekte bir girişi olacak şekilde planlanmış olmasıdır. Medresenin duvarından dışarıya taşan bu bölüm, eğimli arazinin oluşturduğu kot farkını estetik bir güzelliğe

dönüştürerek, külliyein kuzeyindeki Valide Kâhyası sokak üzerinde bir köprü oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. Sokağın karşısındaki kısmından aşağıya sütunlar indirilerek hoş bir mini tünel havası verilmiştir. Dershanein altında kalan bu tünelin kuzeyine bir çeşme inşa edilmiş, fakat günümüzde ayna taşı dahi mevcut olmayan bu çeşme tahrip olmuştur.

Külliyein doğusunda yer alan tekke gerek mimarisi gerekse iç tasarımı bakımından medrese ile büyük benzerlikler göstermekle birlikte, daha fazla odası bulunmakta ve revakları kubbeli değildir. Günümüzde bir sanatevi tarafından kullanılmakta olup, “Nakkaşhane” olarak değerlendirilmiştir. Güney girişinde bulunan hazirenin karşısında, Çinili Cami Sokağının diğer tarafında bulunan darülkurra günümüzde *Hafızlar Derneği* olarak kullanılmaktadır. Batı kısmında bulunan yapılar kümesi, darüşşifası ile hastalara şifa dağıtan, sıbyan mektebi ve darülhadis ile ilim ve irfanın gelişimini destekleyen, kervansaray ile yoksul, salih kimselere yahut yolculara konaklama imkânı sunan, düşkünler için ilaç, yemek vb. hizmetlerle tabhanede sosyal yardım alanı oluşturan bir komplekstir. Bu bütünlük, Osmanlı’nın sosyal ihtiyaçlar konusunda vakıf anlayışının fevkalade gelişmiş ölçüde olduğuna bir örnektir. Zaman içerisinde tahrip olmuş, yenileme geçirmiş bugün ilk haline göre oldukça farklılıklar içeren yapı, yine de belli ölçüde korunabilmiş ve bugün farklı amaçlarla olsa da hala kullanılmaktadır. Yıllar içerisinde bu yapı defalarca farklı amaçlara hizmet etmiştir. “*Birbirine bitişik olarak tasarlanmış bulunan ve yekpare bir yapı adası oluşturan bu bölümler XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren asli kullanımlarını kaybederek bir takım yeni faaliyetlere tahsis edilmiş ve bu arada mimari hüviyetleri dikkate alınmaksızın bilinçsizce tadil edilmişlerdir. Şöyle ki; imaret ile darüşşifa Sultan III. Selim devrinde kurulan Nizam-ı Cedid Ocağı’na bağlı süvari askerine kışla ittihaz edilmiş, bu ocağın 1807’de lağvedilmesini müteakip tahliye edilen binalar ondört ay sonra Alemdar Mustafa Paşa’nın Sekban-ı Cihadiye askerine devredilmiş ve nihayet 1834/35’te Sultan III. Mahmud döneminde Asakir-i Nizamiye süvarisine kışla olarak tahsis edilmiştir*” (Tanman, 1988). Darüşşifa 212 yıl kadar hastalara hizmet ettikten sonra bu şekilde kışla olarak kullanılmaya başlanmış 1865 yılında ise kolera salgını döneminde tekrar hastane olarak değerlendirilmiş, salgından sonar ise askeri depo olarak kullanımına devam edilmiştir (Altıntaş, 2006).

İstanbul’un kıymetli külliyelerinden Süleymaniye’nin darüşşifası bu yıllarda bimarhane, akıl hastanesi olarak kullanılmıştır. Fakat hastanede bulaşıcı bir hastalığın hastalar arasında yayılması sonucu, buradaki hastaların Atik Valide Darüşşifasına taşınması, yapının Toptaşı Bimarhanesi olarak anılmaya başlandığı yıllara geçiş yapmasına vesile olmuştur (her ikisi de kelime anlamıyla hastane karşılığını ifade etmektedir). 1873 yılında Süleymaniye Küliyesi’nden hastaların

taşınması ile birlikte darüşşifa, 1927 yılına kadar akıl ve ruh sağlığı hastalıklarına hizmet eden Bimarhane olarak kullanılmıştır.

3. BİMARHANE YILLARI

Atik Valide'nin Bimarhane olarak kullanılması, akıl ve ruh sağlığı hastalarına hizmet vermesi 1927 yılına kadar devam etmiştir. Bimarhane, aslında "darüşşifa" kavramı ile aynı anlamı taşımakta olup, Farsça'da hasta anlamına gelen "bimar" kelimesinden türetilmiştir. Hastahane anlamına gelmektedir. Osmanlı toplumunda bu tür hastalar toplumdaki ötekileştirilmez, halkın arasında yahut halkla iç içe ortamlarda tedavi edilirdi. Mahalle kültürünün bir yansıması olarak iletişimin moral ve psikolojiye etkisini iyileştirici bir faktör olarak gören anlayışı, şehrin dışında değil içinde bulunan bu hastanelerin konumundan anlamak mümkündür. Toptaşı Bimarhanesi'nde hastaların manzarasına özen gösterilmesi, beslenme konusuna dikkat edilmesi, tedavi yöntemleri arasında müzik gibi ruha iyi gelen uygulamaların kullanılması bilinmektedir. Bahçede gramofon çalındığını gösteren döneme ait resimler bulunmaktadır. Hastalar arasında hiçbir ayırım yapılmaz, inancı ya da ırkı farketmeksizin hizmet verilir tedavi edilirdi. İmaret olarak da adlandırılan darüzziyafe, bu dönemde de yoksul halka yemek çıkarmaya devam etmekteydi.

Atik Valide darüşşifası nakledilen hastalar için yeterli alana sahip olmadığından darüşşifa erkeklere, darülhadis ve sıbyan mektebi kadınlara ayrılmıştı (Altıntaş, 2006). Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafyanın büyüklüğü ve toplumdaki ırk, din ve kültürel farkların çok geniş boyutlarda olduğu göz önünde bulundurulursa, kim olursa olsun her hastaya hizmet veren bu hastanenin emperyal bir akıl hastanesi olarak adlandırılması olağandır (Artvinli, 2012). Darüşşifanın akıl hastalarına hizmet vermeye başlaması ile birlikte kurumsallaşma çalışmalarına da başlanmış ve bir takım formel uygulamaların gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. 1976'da yayınlanan Bimarhane Nizamnamesi buna bir örnektir.

Toptaşı Bimarhanesi dönemi, kendi özelinde ayrıca bir çalışma alanı olduğundan, burada geniş detaylara yer verilememiştir. Ancak Bimarhane'nin tanınmış simalarından söz etmek gerekir. Bediüzzaman Said Nursi'nin bimarhanede tedavi gördüğü bilinmektedir. Aynı zamanda Neyzen Tevfik'in de alkol problemleri

nedeni ile süreli olarak birkaç kez Toptaşı Bimarhanesi'nde tedavi gördüğü bilgisi mevcuttur.

Şekil 6. Bimarhane döneminde avluda hastalar (fikriyat.com).

*“Bir buluttum, yıldırım oldum da düştüm payine,
Meclis-i yaranda çaktım, Toptaşı'nda gürlledim.”* (Neyzen Tevfik)

4. CEZAEVİ YILLARI

Atik Valide Külliyesi Darüşşifa ve Kervansaray bölümlerinin yer aldığı küme yapı, 1927 yılına kadar Bimarhane olarak kullanılmasının ardından bir süre Cüzzam Hastanesi olarak işlev kazanmış, daha sonra da Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na tahsis edilerek yaprak tütün işleme atölyesine dönüştürülmüştür. Bu yılların ardından, 1940'tan itibaren Cezaevi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cezaevi yıllarının en önemli misafirlerinden biri Necip Fazıl Kısakürek'tir. Üç kez bu cezaevinde kalmıştır. Hapiste geçirdiği günlerin ıstırap ve sızısını kaleme aldığı Yılanlı Kuyudan (Cinnet Mustatili) isimli kitabında Toptaşı Cezaevi ile ilgili detaylar bambaşka açılardan ele alınmaktadır.

“Sabahın saat onu. Hapishanenin önündeyim. İçinde, unutulmuş insanların hayaletleri gezen bir ortaçağ kalesi..” (Kısakürek, 1952, s.7)

Toptaşı Cezaevi'nde ideolojik suçlardan hüküm giyen mahkumların kaldığını söylemek, herhalde orada vakit geçiren ünlülerin isimlerine bakınca ve ülke konjonktürünü düşününce mümkün olabilir. Cezaevinde kalan ünlülere birkaç örnek vermek gerekirse, Can Yücel, Rıfat Ilgaz, Nuri Çolakoğlu, Nazım Hikmet, Nihal Atsız. Yeraltı dünyası ünlülerinden de burada kalan mahkûmlar vardır: Dündar Kılıç, Bekir Çelek, Kürt İdris (Yüksel, 2018).

Atik Valide Külliyesi'nin bahse konu bölümleri 1977 yılına kadar cezaevi niteliği ile hizmet etmiştir. Sonraki yıllarda eğitim amaçlı kullanılmış ve çeşitli restorasyon çalışmalarından da geçmiştir. Günümüzde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi olarak işlev kazanmıştır.

5. SONUÇ

Anıtsal yapılar, içinde buldukları çevreye kattığı değer kadar, o çevrenin nitelik ve ruh kazanması bakımından önemli bir değere sahiptir. “*Atik Valide Külliyesi çevresinin imar edilmesinde kurucu bir role sahiptir*” (Düzenli, 2016). Yapıldığı yıllarda, bulunduğu tepe boş bir arazi iken çevresinde iskân başlamış yerleşim artmış ve vakfa gelir getirici yapıların inşa edilmeye başlanmasının da etkisiyle zamanla bir mahalle kurulmuştur. (Düzenli, 2016). Külliye'nin birimlerine gereken su ihtiyacı için Nurbanu Sultan tarafından isale hattı ve debi genişliği açısından Üsküdar'ın en büyük suyolunun inşa ettirilmesi bu gelişim adımlarına önemli bir örnektir (Yılmaz, 2001).

Kente kimlik ve imaj kazandıran biçimlenme bu yapılarla vücuda gelmektedir. Toplumun benimsediği ve sahip çıktığı değerlerin mimari biçimlenmeye yansması somut bir kimlik inşa ederken, söz konusu yapıların bulunduğu çevrede gelişen şenlendirme ve bayındırlık da toplumsal yaşamı etkilemekte ve soyut kimliğe katkı sunmaktadır. Böylece hem bir arada yaşamının getirdiği değerleri ortaya koyan hem de ortak kültürün vücut bulmasını sağlayan diyalektik bir etkileşim gerçekleşmektedir.

Anıtsal yapılar aynı zamanda ait oldukları döneme dair hem sosyal hem teknik bir çok bilgiye erişmek de bu yapılar sayesinde mümkün olmaktadır. Külliye'ler yükseldiği dönemin günlük yaşam rutinini bünyesinde barındıran yönüyle geçmişi incelerken ihtiyaç duyulan ufka yön vermektedir. Bu nedenle sağlıklı biçimde günümüze ulaşabilmesi, unsurlarının korunabilmesi geçmişte toplumun sahip olduğu değerleri, donanım ve yetenekleri çözümleme hususunda kilit bir öneme sahiptir.

Küresel düzeyde sosyo-kültürel, teknolojik ve politik bakımdan çeşitli değişimler yaşanmaktadır. Çarpan etkisine bakıldığında bu değişimler yalnız kent sakinlerinin günlük rutinlerinde değil, kent mekânın kendisi üzerinde de etkin birer aktördür (Eryiğit ve Altıntaş, 2017, s. 42). İstanbul da yüzyıllar içinde, oldukça çok değişim geçirmiştir. Ev sahipliği yaptığı toplumlardan izler barındırmaktadır. Günümüzde bu izler kültürel birer hazine olarak şehrin cazibesini güçlendirmektedir. Atik Valide Külliyesi de bu bakımdan içinde bulunduğu mahalle ve Üsküdar, dolayısı ile İstanbul için önemli bir değerdir.

Külliyenin varlığı, semtin mimari dokusunu korumasına da katkı sunmaktadır. Kondurulduğu tepeden oluşturduğu silüet, şehre denizden bakıldığında oluşan pitoresk görünümüne mistik bir biçim vermektedir. Günümüzün kültürel mirası koruma anlayışı ve algısı ile bu silüetin korunması, kentün kültürel kimliğinin de korunmasında önemli bir parametredir.

Osmanlı Mimari sanatına ismini mühürlemiş olan Mimar Sinan'ın ustalığını sergilediği bu özel külliye, ne yazık ki günümüze dek aynı kalmamış, zaman içinde değişik fonksiyonlar için kullanılan bölümlerinde yapılan tadilatlar sonucu tahribata uğramıştır. (Tanman, 1988). Yine de günümüzde hala kullanılıyor olması ve tahsis edilen kurumlar tarafından bakımlı tutulmasının avantajı olarak birçok anıtsal yapıya göre şanslı durumdadır. Henüz bozulmamış yapı unsurları da çok olmakla birlikte, günümüzde kapılarına kilit vurulmuş değildir.

Geçmişten günümüze ulaşan kültürel değerlerin, tarihi yapıların, medrese ve sıbyan mekteplerinin korunmasına ilişkin yöntem ve önerilere ilişkin çalışmalar yapılmaktadır. Sinan'ın eserlerinde yer alan sıbyan mekteplerinin yapısal sorunları az olmakla birlikte tadil süreçleri ve özensiz kullanımdan doğan çeşitli sıkıntılar ortaya çıkmakta, dışa kapalı işlevdeki bu yapılara yetkin ve bilinçli olmayan kişiler tarafından müdahalesine engel olunması önem arz etmektedir (Balcan ve Binan, 2019). Tarihi değerlerin yeniden işlev kazanmasında edineceği rol, özgünlüğü ve bütünlüğü ile bağdaşmalı, ağır tesisat yükleri altına sokulmamalıdır (Esmer, 2019).

Atik Valide Sultan Külliyesi'nin inşa edildiği dönemlerde de inşaatın malzemelerine zarar verildiğine dair bir rivayet de Baha Tanman'ın Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi için 1988'de yazdığı metinde yer almaktadır. Mimar Sinan ömrünün son yıllarına doğru eserlerini inşa ederken yardımcı ve çıraklarını çalışmalarda görevlendirmiş. Rivayete göre bu ustalardan Kurbağa Nasuh, inşaat sırasında Atik Validenin malzemelerinden aşırarak yine Üsküdar'da kendi adını verdiği bir tekke inşa ettirmiş, olay ortaya çıkınca da idam edilerek bu tekkenin haziresine defnedilmiş.

Anıtsal yapıların banı/baniyeleri, isimlerini uzun yıllar anılır kılmak, nesiller sonrasında kendilerine dua edilmesine vesile kılmak gibi amaçlarla inşa ettirdikleri ve vakıflar tarafından idare edilecek olan bu yapılar için genellikle vakfiyeler yayınlamışlardır. Atik Valide Külliyesi için hazırlanan ve 1581 yılında onaylanan vakfiyede Nurbanu Sultan *“Allah'a ve peygambere inanan hiç bir halife, sultan, vezir, müftü, kadı, müderris, vali, emir, küçük ve büyük hiç kimsenin bu vakfı değiştirmeye, eksiltmeye, başka bir yere aktarmaya, çevirip bozmaya, atıl bir hale getirmeye ve bilirsizleştirmeye hakkı yoktur. Herhangi biri bu vakfın şartlarını bozmak ve değiştirmek cesaretini gösterir ve fesatlık ederse*

çok büyük günaha girer” ifadesine yer vermiştir. (Bayram, 2005) Dönemin ve zamanın koşulları da inşa edilen anıtsal yapı ve mabedlerin farklı amaçlarla zarar görmesi, manevi anlamda derin hasarlara yol açabilecek bir problem teşkil etmektedir. Yenilik ve yenileşme çabalarının, moderniteye öykünme yerine köklü değerlere tutunarak ve bağlı kalarak ortaya konulması, kuşkusuz kimliğini ve kültürünü kaybetmemiş kentlerin oluşmasında önemli bir yola çıkış desteğidir.

Atik Valide Külliyesi, bugüne kadar sanat ve edebiyat alanında ilimle ömrünü bereketlendirmiş birçok önemli ismin hafızasında bambaşka bir etkiye sahiptir. Örn: bir Üsküdar sevdalısı olan Yahya Kemal’in şiirlerinde Atik Valide hatıralarına rastlamak mümkündür.

*“Yine birlikte, bu mevsimde, Atik - Valide'deyiz;
Yine birlikte, bu mevsimde, gezip sezmedeyiz
Bu çınarlarla siyah servilerin gölgesini;
Bu şadırvanda suyun sanki ledünnî sesini.
Eski mîmâra nasıl rahmet okunmaz burada?
Suyu cennetten akıtmış bu güzel manzarada;
Bu diyarlarda, saatlerce temâşâyâ değer,
Çini'den, solmıyacak bahçeler açmış yer yer;
Mânevî râhata bir çerçeve yapmış ki gören,
Başka bir âlemi görmekle, geçer kendinden.
Bu ziyârette vakit geçti, güneş battı, yazık!
Haz ve duyguyla Atik - Valde'de bir gün yaşadık”*
(Yahya Kemal BEYATLI)

Atik Valide Külliyesi'nin Atik Valide Mahallesi'ne bir oksijen misali salmakta olduğu huzurlu ve sakin hava, pek çok irfan sahibi kimsenin övgüsüne mazhar olmuştur. Tarihi değerlerimiz açısından bakıldığında saymakla bitmeyecek derecede fazla hizmeti bulunan ve yakın zamanda baki dünyaya göç etmiş sevgili Haluk Dursun, İstanbul'da Yaşama Sanatı isimli kitabında Atik Valide'de muhakkak bir gün geçirilmesini mümkünse bu günün bir ramazan gününe denk getirilmesini tavsiye eder. Ağaçlara sarılarak çevresini ölçmekten keyif aldığından derslerinde bahsettiği bilinen Dursun, kitabında Atik Valide çınarlarının çevre ölçülerine de yer vermiştir. Sağ çınar 7.10 m. ve sol çınar 4.71 m.'dir (Dursun, 2010, s. 68).

Atik Valide Külliyesi, her bir yapı unsuru, her bir süsleme tekniği, geçirdiği dönemlerin kendine özgü yansımaları bakımından ayrı ayrı çalışma konusu olabilecek niteliklere değer bir yapıdır. Çalışma kapsamında imkân dâhilinde

incelenmeye gayret edilmiştir. Her geleni büyüleyen ve tekrar gelme hissini bırakan mistik bir hava bu semte hâkimdir. Zamanın nasıl geçtiğinin anlaşılmadığı bir âleme yolculuk etmek gibidir Atik Valide ziyaretleri.

Kültürel miras elbette yapılardan ibaret değildir, o yapıları ortaya çıkaran kültürel birikimin tümüdür. Anıtsal değerler, söz konusu birikim ve somut olmayan kültürel mirasın sonraki kuşaklara aktarılması açısından da önem taşımaktadır. Atik Valide Külliyesi özelinde tüm kültürel mirasın hak ettiği değeri bulması toplumsal bir öncelik olmalıdır. Böylece kentler kimliğini muhafaza edebilecek ve kültürel kimliği korunmuş bir toplum yapısı desteklenecektir. Tarihin koruması ve aktarılması hususundaki hassasiyetin de bir bilinç olarak gelişmesine katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Altıntaş, A. (2006). Üsküdar'da bir akıl hastanesi (Toptaşı Bimarhanesi). *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IV bildiriler* içinde (ss. 391-409).
- Altıntaş, A. (2006). Üsküdar'da bir akıl hastanesi (Toptaşı Bimârhânesi 1873-1927). C. Yılmaz (Ed.), *Bildiriler Kitabı* içinde (C. 2, ss. 391-412). 4. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Bachelard, G. (1996). *Mekânın Poetikası*. (Aykut Derman, Çev.) Kesit. (Orijinal eserin yayın tarihi 1957).
- Balcan, C. & Binan, D. (2019). Mimar Sinan'ın İstanbul Külliyelerinde yer alan sibyan mektebi ve koruma sorunları. *Tasarım+Kuram Dergisi*, 27, 108-110.
- Bayram, S. (2005). Nurbanu Valide Sultan'ın Üsküdar'da 1582 tarihinde tesis ettiği vakfiyesi ve kültür değerleri. 6. *Uluslararası Türk Kültürü Bildirileri*, (ss. 107-132). <http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=268&id=3>, Erişim tarihi: 14.06.2022.
- Can, A.A. (2008) Kent estetiğine giriş. Bozlağan R. ve Demirkaya Y. (ed.) *Türkiye'de Yerel Yönetimler* içinde s.331-362. Nobel.
- Can, A.A. & Doğan, M. (2019). *Bir Şehir Kurmak – Turgut Cansever'le Konuşmalar*. Klasik.
- Cansever, T. (2010). *Osmanlı Şehri*. Timaş.
- Corbusier, L. (2012). *Şark Seyahati İstanbul-1911*. İş Bankası.
- Dursun, H. (2010). *İstanbul'da Yaşama Sanatı*, s. 66-70. Timaş.

- Düzenli, Hİ. (2016). XVI. – XVII. YY İstanbul mimarisi. *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi 8. Cilt, XVI. – XVII. YY Osmanlı Mimarisi*. İSAM, İBB Kültür AŞ. Yayınları. 176.
- Esmer, M. (2019). İstanbul'daki 16.- 18. yüzyıllara ait medreselerin mevcut işlevlerinin koruma amaçlı değerlendirilmesi. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi* 12(3), 561-573.
- Eryiğit, B. & Altıntaş, S. (2017). Küreselleşme yerelleşme ikileminde Ulus devletin durumu ve küresel şehirler. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi* 13(1), 33-46.
- Eyice, S. (2022). Mimar Sinan Külliyesi. s. 173. https://www.academia.edu/30353334/M%C4%B0MAR_S%C4%B0NANIN_K%C3%9CCLL%C4%B0YELER%C4%B0_Semavi_Eyice, Erişim tarihi: 18.06.2022.
- Gülcan, E. (2019). Valide-i Atik Camii ve Külliyesi. *İslam Düşünce Atlası* içinde. <https://www.islamdusunceatlası.org>, Erişim tarihi: 14.06.2022.
- Güvenç, B. (1997). *İnsan ve Kültür*. Remzi.
- Kaplan, G. (2016). Üsküdar Atik Valide Sultan Camii çini süsleme programı. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX*, 3, 245-280.
- Kılıç, A. (2017). *Tarihi Eserleriyle Üsküdar*. Üsküdar Belediyesi. 55-70.
- Kısakürek, NF. (1952). Kırk günlük hapisane yevmiyesi – Yılanlı kuyudan. *Cinnet Mustatili*. Büyük Doğu.
- Kuban, D. (1998). *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*. YEM.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent*. Ayrıntı.
- Nemlioğlu, C. (2004). Üsküdar Atik Valide Camii özgün kalem işleri ve Türk islâm bezeme sanatındaki yeri. Z. Kurşun, A. E. Bilgili, K. Kahraman ve C. Güngör (Ed.), *Bildiriler Kitabı* içinde (C. 2, ss. 59-89). 1. *Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Nemlioğlu, C. (2003). Üsküdar, Atik Valide Camii özgün kalem işleri ve Türk islâm sanatındaki yeri. *Üsküdar Belediyesi Üsküdar 1. Sempozyum Bildirileri*, 2, 59-72.
- Tanman, B. (1988). Atik Valide Külliyesi. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 1(2).
- Topçu, N. (2020). *Kültür ve Medeniyet*. Dergâh.

- Wirth, L. (2002) *Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme 20. YY. Kenti* (A. Alkan ve B. Duru Çev. ve der.) İmge. (Orijinal eserin yayın tarihi 1938).
- Yılmaz, A. (2001). *Osmanlı Mimarisinde Külliye Olgusu ve Atik Valide Külliyesi Örneği*. Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Yüksel, PY. (2018). Tarihin bir yapıya biçtiği kader. *Sabah Gazetesi Pazar Eki Yazısı*. <https://www.sabah.com.tr/pazar/2018/12/09/tarihin-bir-yapiya-bictigi-kader>, Erişim tarihi: 22.06.2022.

EXTENDED ABSTRACT

Purpose: İstanbul has a deep accumulation in terms of urban culture. The structures built under the influence of different cultures contain the past values of the city. The monumental structures influenced by the urban identity offer clue about their periods. Observing the change of a city in terms of values in the course of history is possible by understanding the idea of the construction of these structures. Recognize the cultural accumulation, symbols, and codes in the city; it s important for the continuity of the city’s culture and identity. The study deals with the Atik Valide Sultan Complex and its history. It examines the interaction of Ottoman Architecture with the city culture at the end of the 16th century, and the cultural reflection that reveals the understanding of the külliye in the aforementioned külliye. The cultural life codes of the period were examined from the perspective of the elements and usage purposes of the külliye. It is aimed to contribute to the construction of today’s urban culture and value production by raising awareness about past experiences.

Method: The historical analysis method was used in the study. A literature review was conducted on academic studies containing information about Atik Valide Sultan Complex. Studies on Mimar Sinan and his Works have been examined. The studies in which the artistic values, ornamentation, and decoration techniques of the complex are described by the experts have been reviewed. During the visits to the complex, its structure and present condition were observed. It has tried to produce ideas on the reuse purposes of its elements, its harmony with its environment, its preservation, and the change it has undergone throughout history. Research has been carried out on the reflection of the cultural contribution of the complex in the environment and in the city to the present day. Although there are many studies that contain information about the Atik Valide Sultan Complex, there is no comprehensive study on its relationship with the city

culture and the history of the complex on its own. In this context, it is desired to contribute to the literature.

Findings: Known as the last work of Mimar Sinan, the Atik Valide Sultan Complex is one of the monuments that has been partially preserved in Istanbul, together with its many elements. The Complex, whose patron was a lady sultan, served much more than a place of worship. With its elements outside the mosque, it has embraced society in the fields of education, culture, cooperation, and health. It has great architectural value in terms of its technical features. The level difference on an uneven hill is ideally calculated and constructed. While its surroundings were not developed in the years it was built, the quality of settlement in the region changed after the complex, and Access to some basic services became easier. Kulliye reflects that it is an important culture to serve the passengers and the needy and the sick in the social life they belong to. In this context, Atik Valide Complex has become one of the important symbols of this understanding with its elements such as soup kitchen and hospital. Accommodation and meeting the needs of boarding students in madrasahs are also provided free of charge. Apart from the fact that the services in the kulliyes are free of charge, there is also a fee paid to the people who benefit from them. This detail is one of the main reflections of the foundation culture of the Ottoman Period. The hospital and some elements of the Atik Valide Sultan Complex were also used as a *Bimarhane* for the mentally ill. In the 20th century, the hospital section served as a prison. During this period, some well-known names remained in this prison. The elements of the complex other than the mosque are still used by various foundations today, and this situation contributes to the continuity of its maintenance. The fact that a monumental building continues to be used today plays an important role in the reflection of the urban culture of the period.

Conclusion and Discussion: Yahya Kemal Beyatlı offers peace to the social life around the complex, with which he has a heartfelt bond, and crowned its name with his work titled “A Day in Atik Valide”. This effect of monumental buildings, especially religious symbols, on the inhabitants of the city, serve to strengthen the sensitivities and the common life culture in history. However, transferring cultural codes to the next generations will strengthen the relationship of the past with the future. The reflection and maintenance of the experiences in both technical, social, and cultural details on the urban identity will be possible with the protection of these structures and installation differences can be a problem for monumental structures that are still used. For such reasons, careful principles are required in its use. The spirit reflected in the monumental structures is a valuable factor in the understanding and construction of urban culture and social structure.